

10. Maslow A. H. *Motivation and Personality* / Abraham H. Maslow. – 2nd ed. – N. Y. : Harper & Row, 1970 ; С. Пб. : Евразия, 1999. – P. 116–137.
11. Hobfoll S. Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress / S. Hobfoll // *American Psychologist*. – 1988. – V. 44. – P. 513–524.
12. Lazarus R. S. *Stress appraisal and coping* / Lazarus R. S., Folkman S. – N. Y. : Springer, 1984. – P. 22–46.
13. MacCrae R. Personality, coping and coping effectiveness in an adult sample / MacCrae R., Costa P. // *Journal of Personality*. – 1986. – V. 54, № 2. – P. 385–405.

УДК 316.6. 316.477

Любомира Пілецька

ПСИХОЛОГІЧНІ КРИТЕРІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті аналізуються компоненти професійної мобільності особистості, найбільш значущими серед яких є: поведінковий (зміна професії), когнітивний (усвідомлення необхідності зміни професії та можливих шляхів реалізації цього рішення), інтегрально-особистісний (уміння оцінювати ситуацію, що склалася, й оцінювати свої можливості, рішучість, наполегливість, самовладання, самостійність, ініціативність, уміння взяти на себе відповідальність). Експериментальне вивчення змістовного наповнення вищеподаних компонентів слугуватиме основою розробки теоретико-прогностичної моделі професійної мобільності фахівця та психологічними критеріями професійно мобільної особистості.

Ключові слова: професійна мобільність, критерії професійної мобільності, компоненти професійної мобільності особистості.

This paper examines the components of professional mobility of the individual, the most important among them are: the behavioral component (changing profession), a cognitive component (awareness of the need to change professions and possible implementation of this decision), integral and personal component (ability to assess the situation and evaluate their ability, determination, perseverance, self-control, independence, initiative, ability to assume responsibility). Experimental study of the content of these components serve as the basis for the development of theoretical and predictive models of professional mobility and professional psychological criteria for professional mobile identity.

Keywords: professional mobility, criteria for occupational mobility, occupational mobility of individual components.

Суспільна проблема професійної мобільності особистості набуває особливої ваги й значущості, оскільки сучасна людина стрімко розвивається не в рамках одного професійного середовища, і навіть у відносно сталому професійному просторі відчуває постійні зміни (підвищення кваліфікації, самоосвіта, зміна професійного статусу в рамках існуючої професії і т. ін.). Проблема професійної мобільності особистості активно розробляється багатьма науковцями в різних сферах: педагогіці, соціології, економіці, психології. Однак розуміння психологічної основи зазначеного процесу вимагає більш ґрунтовного дослідження, оскільки без усвідомлення його внутрішньої основи неможливо робити корекцію й прогноз можливих професійних деструкцій особистості. Для дослідження

проблеми професійної мобільності особистості доцільно розмежувати її психологічні критерії, які вивчатимуться експериментально.

Мета статті – проаналізувати психологічні критерії професійної мобільності особистості.

Дослідження професійної мобільності як психологічного феномену, що має певні детермінанти формування й динаміки, дозволяє акцентувати увагу на особистісному компоненті означеної проблеми й зробити більш успішним пошук шляхів професійно-особистісної адаптації суб'єкта в мінливому середовищі світу «конфліктуючих реальностей» (Е.А.Климов). У цьому контексті досліджуються різні аспекти криз, пережитих суб'єктом у процесі професійного самовизначення, становлення та адаптації (Е.Ф.Зеєр, О.Г.Носкова, Є.Ю.Пряжнікова, Е.Е.Симанюк, Б.А.Ясько та ін.). Аналіз сучасного стану розробленості проблеми показує, що зміни особистості як суб'єкта діяльності й активності представлені в роботах вітчизняних учених у зв'язку з дослідженнями структури особистості (Б.Г.Ананьєв, Є.Ю.Артем'єва, Б.Ф.Ломов, К.К.Платонов, М.А.Холодна та ін.). Психологічна природа фахівця вивчається в контексті проблем професіоналізації (Е.А.Климов, А.К.Маркова, Г.П.Середа, Ю.К.Стрелков та ін.) Дослідження психологічних аспектів проблеми динаміки професійного досвіду дозволило побудувати нову модель і сформулювати концепцію управління ним в умовах формування ринкової економіки з метою підвищення конкурентоспроможності та професійної мобільності фахівців (Ф.С.Ісмагілов). Нам імponує думка Ю.Дворецької, яка професійну мобільність визначає як «сукупність особистісних характеристик і особливих форм поведінки (нахил до творчості, постійного самовдосконалення і самоактуалізації, здатність ризикувати, виявляти ініціативу, підприємливість у суспільстві, на робочому місці тощо), що виявляються в ситуації зміни професії» [5, с.26–27]. Ми погоджуємося з думкою науковця, що професійна мобільність є механізмом соціальної адаптації, який допомагає людині управляти ресурсами суб'єктності та професійною поведінкою [5]. Педагогічний аспект проблеми висвітлений у працях Р.М.Пріми, Л.В.Сушенцевої, Л.Горюнової, А.Амірової, Б.Ігошева.

Разом із тим слід визнати, що комплексного змістовного аналізу психології професійної мобільності в дослідженнях немає. Таким чином, констатується протиріччя між високою соціальною затребуваністю зростання адаптаційного ресурсу особистості в умовах ринкових відносин, з одного боку, й обмеженістю наукового пошуку в дослідженні феномену професійної мобільності особистості, що є одним зі значущих механізмів психологічної адаптації суб'єкта, – з іншого.

Проведений теоретичний аналіз основних наукових підходів щодо досліджуваної проблеми дозволив розглядати професійну мобільність як:

- підґрунтя ефективного реагування особистості на «виклик» сучасного суспільства, своєрідний особистісний ресурс, що лежить в основі дієвого перетворення суспільного довкілля й самого себе в ньому;
- системне багаторівневе явище, яке вимагає інтегрованого, міждисциплінарного підходу щодо дослідження;

- внутрішній (мотиваційно-інтелектуально-вольовий) потенціал особистості, що лежить в основі гнучкої орієнтації й діяльнісного реагування в динамічних соціальних і професійних умовах відповідно до власних життєвих позицій; забезпечує готовність до змін і реалізацію цієї готовності у своїй життєдіяльності (готовність особистості до сучасного життя з його багатоаспектними чинниками вибору); детермінує професійну активність, суб'єктивність, творче ставлення до професійної діяльності, особистісного розвитку, що сприяє ефективному розв'язанню фахових проблем [7]. Незважаючи на міждисциплінарний характер категорії «професійна мобільність», важливо розуміти її психологічну сутність. У розглянутих підходах до професійної мобільності особистості тією чи іншою мірою аналізуються різні її компоненти. Найбільш значущими серед них є такі компоненти: поведінковий (зміна професії), когнітивний (усвідомлення необхідності зміни професії й можливих шляхів реалізації такого рішення), інтегрально-особистісний (уміння оцінювати ситуацію, що склалася, й оцінювати свої можливості, рішучість, наполегливість, самовладання, самостійність, ініціативність, уміння взяти на себе відповідальність) [7].

Зупинимося більш докладно на розгляді поведінкового компонента професійної мобільності особистості, який проявляється в зміні професійної діяльності особистості, перекваліфікації, професійному зростанні.

Саме зміна професії може відбуватися з різних причин (внутрішніх і зовнішніх) і в різні періоди життя. Багато дослідників розглядає професійну діяльність як складову сенсу життя людини, і цьому сенсі зміна професії є зміною сенсу життя [2; 3]. Сучасна дійсність диктує нам новий погляд на професійний розвиток особистості, який, на відміну від попередніх років, супроводжується зміною професійної діяльності. На наш погляд, саме ця ситуація (зміна професії) є найбільш показовою для прояву такої характеристики особистості, як професійна мобільність [5]. Зміна професійної діяльності практично завжди пов'язана з необхідністю оволодівати новими знаннями, технологіями, підлаштовуватися до нової професії через зміну поглядів, інтересів, цінностей і т. д., а також з кількісними та якісними змінами структури особистості [8].

У вітчизняній психології вивчення феномену зміни професії здійснюється з точки зору аналізу ситуації відходу з діяльності, зумовленого соціально-економічними факторами [11; 12; 13 та ін.]. У зарубіжній психологічній літературі зміна професії розглядається як один із факторів, що забезпечує професійну адаптацію на ранніх етапах професіоналізації. М.В.Воланен указує, що перехід професійного життя молодих людей складається з ланцюжка подій, які включають періоди безробіття, зайнятості, професійного вдосконалення, зміни галузі спеціалізації або зміни професійної діяльності [4]. Така ситуація може тривати приблизно 5–6 років і характеризується пробою своїх сил і здібностей, пошуком можливостей для самореалізації в різних професійних середовищах.

Інший аспект зміни професії пов'язаний з поняттям «плинності» персоналу на підприємствах, цей феномен був детально вивчений ще в доперестройковий період [13].

Як уже зазначалося, сучасні умови розвитку суспільства зробили зміну професії широкомасштабним явищем, яке можна розглядати, на нашу думку, як прагнення до самореалізації або самоствердження в іншому професійному середовищі. При цьому зміни відбуваються у всій структурі особистості людини під впливом зовнішніх факторів.

Наразі існує досить багато досліджень, присвячених феномену зміни професійної діяльності. М.В.Кліщевська аналізує ситуацію «свідомої зміни професії» й визначає її як форму подолання кризи трудового життя, причиною виникнення якої є невідповідність наявного та необхідного змісту основних компонентів психологічної структури діяльності [6]. Н.Р.Хакімова розглядає зміну професії особистістю в зрілому віці як травмуюче професійне самовизначення. Зміна професії веде не тільки до зміни звичного способу життя, а й зачіпає найважливіші сторони людського існування. Деякі автори вказують на те, що професійна переорієнтація і зміна професійної стежки – це соціальна дія, завжди пов'язана з певним психологічним станом особистості й має ті чи інші психологічні наслідки. Оптимальною є ситуація, коли особистість у процесі професійної переорієнтації знаходить своє покликання й успішно адаптується до знову обраної професії. Але якщо людина продовжує пошук досить довго або пошук не дає позитивних результатів, це є чинником, що зумовлює розвиток незадоволеності собою, професією, життям в цілому [6]. У даному випадку зачіпається ціннісно-сміслова сфера особистості. Так, саме цінностями й смислами людина керується в процесі вибору нової професії. Якщо людина не досить мобільна, то зміна професії може супроводжуватися періодом безробіття [6].

Когнітивний компонент професійної мобільності особистості – це система знань про себе, трансформована в «образ Я», що включає в себе комплекс обґрунтованих і необґрунтованих переконань про себе. Показники когнітивного компонента – міра реалістичності, різноманітність і широта її уявлень і форма вираження судження про себе (може бути проблематична, а може бути категорична) [98]. На думку Л.М.Мітіної, у когнітивному компоненті необхідно розрізняти «процес самопізнання і результат – систему знань про себе, трансформовану в «образ Я» [14]. Когнітивний компонент професійної мобільності, як було встановлено вище, включає в себе: самооцінку, усвідомлення особистістю своїх сильних і слабких сторін, усвідомлення необхідності змінюватися.

Інтегрально-особистісний компонент у структурі професійної мобільності представлений: рисами особистості, які сприяють успішній адаптації до умов, що змінюються, прийняттям на себе відповідальності за наслідки змін (інтернальність/екстернальність), ціннісними орієнтаціями та змістовними життєвими орієнтаціями і т. д. Риса особистості – це те, що зумовлює постійні, стійкі, типові для різноманітних рівнозначних ситуацій особливості нашої поведінки [9]. Це життєво необхідна складова нашої «особистісної структури».

Під локусом контролю зазвичай мають на увазі схильність людини приписувати відповідальність за все, що відбувається з нею, або собі, або зовнішнім чинникам (іншим людям, випадковості, долі). Відповідно, виділяють два типи локусу контролю: інтернальний та екстернальний.

Можна припустити, що загалом екстернальний локус-контроль формує орієнтацію на стан, а інтернальний – орієнтацію на результат. У цьому зв'язку важливо й те, що локус-контроль проявляється як характеристика загальної активності особистості, яка, на думку К.А.Абульханової-Славської, має дві складові: рівень ініціативи й рівень відповідальності [1].

Ціннісні та смисложиттєві орієнтації є найважливішим компонентом структури особистості.

Коли людина свідомо чи вимушено повинна бути професійно мобільною, то відбувається зміна в її структурі ціннісних орієнтації: на перший план виходять цінності загальнолюдського характеру – цінності буття, які притаманні самоактуалізованим особистостям; індивідуалістичні цінності (високі запити, незалежність, тверда воля); конформістські цінності (старанність, самоконтроль, відповідальність); альтруїстичні цінності (терпимість, чуйність, широта поглядів); цінності самоствердження (високі запити, незалежність, непримиренність, сміливість, тверда воля).

Смисложиттєві орієнтації, як і будь-які психічні утворення, мають свою динаміку. У процесі життя людини смисложиттєві орієнтації змінюються за змістом, емоційною забарвленістю, регуляторним вкладом у буття. Динамічність смисложиттєвих орієнтації простежується на всьому шляху існування людини. «Яке моє призначення в цьому житті?», «До чого я прагну?» – такі запитання час від часу задає собі кожна людина і на кожному життєвому відрізку буття відповідає по-різному [2]. Таке розуміння неодмінно приводить до розуміння сенсу життя.

У психології поняття «сенси» нерозривно пов'язане з гармонійною особистістю. Особистісний сенси прийнято визначати як «індивідуалізоване відображення справжнього ставлення особистості до тих об'єктів, заради яких розгортається її діяльність, усвідомлюване як «значення-для-мене» засвоєваних суб'єктом безособових знань про світ, що включають поняття, вміння, дії та вчинки, які здійснюються людьми, соціальні норми, ролі, цінності та ідеали» [2]. Прийняття відповідальності за кожен життєвий вибір дозволяє людині відчути свою життєву силу.

Роздуми на тему сенсу життя та дії, спрямовані на практичне його здійснення, дозволяють людині перейти від реактивного існування до самоактуалізації, життєтворчості, справжнього буття у світі, розвивати себе як особистість, як суб'єкт діяльності, як індивідуальність [2].

У психологічних і соціально-психологічних дослідженнях часто можна зустріти поняття «задоволеність життям», «суб'єктивне благополуччя», «цілі у житті», «відомість життя». Поняття «сенси життя» здебільшого відображає внутрішній зміст душевного життя людини. «Бути джерелом життя і тепла для інших людей» [2] – це швидше відноситься до сенсу життя, ніж до «мети». Особистість, мобільна в професійній діяльності, постійно стикається з необхідністю осмислення себе заново, своїх сильних і слабких сторін. Людина змінює професію, розуміє, що їй необхідно змінюватися самій, бо від цього залежить успішність у новій сфері діяльності. Людина повинна відповісти на питання:

хто я і який мій подальший шлях? У пошуках особистої ідентичності людина вирішує, які дії є для неї важливими, і виробляє певні норми для оцінки своєї поведінки та поведінки інших людей. Особистість, мобільна в професійній діяльності, на шляху присвоєння цінностей постійно стикається з проблемою вибору. Причому показником є тільки той вибір, у якому віддається перевага цінності більш високого порядку.

Особистість, мобільна у професійній діяльності, повинна відрізнятись особливою осмисленістю життя, прагненням до сенсу, що є однією з найважливіших потреб людини, задоволення якої визначається здатністю взяти на себе відповідальність, вірою у власну здатність здійснювати контроль над своєю долею. Ключовим показником наявності особистісного сенсу є осмисленість життя. Осмислення життя визначається як осмисленість минулого, сьогодення й майбутнього, як наявність мети в житті, як переживання індивідом онтологічної значущості життя. Осмислення життя є необхідною й достатньою умовою розвитку гармонійної людини, безперервного й творчого розвитку особистості, іншими словами, особистості, здатної мобільно реагувати на зміни зовнішнього світу.

Отже, проблема формування професійної мобільності розглядається в психології з позиції особистості. Психологічний аспект професійної мобільності розглядає цей феномен як механізм соціальної адаптації, що дає змогу людині управляти ресурсами суб'єктності й професійної поведінки. Людині з високим рівнем професійної мобільності мають бути притаманні такі психологічні якості: гармонійний мотиваційний профіль, однорідність професійних переваг, спрямованість до професійного розвитку, відповідальність. Володіючи такими якостями, професійно мобільний фахівець добре уявлятиме, яких результатів він може досягти, зважившись на зміну професії чи місця роботи.

Водночас мобільність особистості є творчим процесом, що створює нові системи цінностей, нове «Я» людини й впливає на процес створення нового суспільства й суспільних відносин. Умовою формування професійної мобільності є активність, яка виникає як результат вияву потреб, інтересів, переконань і виражає значення для особистості тих або інших об'єктів, явищ.

Висновки. Отже, професійна мобільність – це процес зміни інтересів працівника й акт прийняття рішення про зміну місця роботи чи професії, це більш-менш стійка властивість особистості, підготовленість чи здатність її до зміни виду професійної діяльності. В експериментальному плані доцільно вивчати: поведінковий компонент (зміна професії), когнітивний компонент (усвідомлення необхідності зміни професії та можливих шляхів реалізації цього рішення), інтегрально-особистісний компонент (уміння оцінювати ситуацію, що склалася, й оцінювати свої можливості, рішучість, наполегливість, самовладання, самостійність, ініціативність, уміння взяти на себе відповідальність) з урахуванням специфіки конкретного професійного середовища.

Експериментальне вивчення змістовного наповнення вищеподаних компонентів слугуватиме основою розробки теоретико-прогностичної моделі професійної мобільності фахівця й психологічними критеріями професійно мобільної особистості.

1. Абульханова-Славская К. А. Рубинштейновская категория субъекта и ее различные методологические значения / К. А. Абульханова-Славская // Психология индивидуального и группового субъекта / под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Воловиковой. – М. : ПЕРСЭ, 2002. – С. 34–50.
2. Братусь Б. С. Психология и этика: возможна ли нравственная психология? / Б. С. Братусь // Человек. – 1998. – № 1. – 107 с.
3. Вайзер Г. А. Смысл жизни и «двойной кризис» в жизни человека / Г. А. Вайзер // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19, № 5.
4. Воланен М. В. Профессиональная адаптация молодежи / Воланен М. В. // Психология личности и образ жизни. – М., 1987.
5. Дворецкая Ю. Ю. Личностные особенности специалистов с разным уровнем профессиональной мобильности / Ю. Ю. Дворецкая // Человек, сообщество, управление: взгляд молодого исследователя. – Краснодар, 2007. – С. 117–142.
6. Клищевская М. В. Смена профессии как феномен профессионального развития : дис. ... канд. психол. наук / М. В. Клищевская. – М., 2001. – 148 с.
7. Пілецька Л. С. Методологічні проблеми дослідження професійної мобільності особистості / Любомира Пілецька // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2013. – Вип. 18. – Ч. 2. – С. 127–134.
8. Пріма Р. М. Формування професійної мобільності майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика : монографія / Раїса Миколаївна Пріма ; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Д. : ІМА-прес, 2009. – 368 с.
9. Психология : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд. – М., 1990. – 494 с.
10. Рубинштейн С. Л. Избранные философско-психологические труды / С. Л. Рубинштейн. – М., 1997.
11. Сушенцева Л. Л. До дефініції поняття професійна мобільність у педагогічній теорії / Л. Сушенцева // Проблеми трудової і професійної підготовки : зб. наук. пр. – 1998. – Вип. 14. – С. 20–26.
12. Гринько В. О. Професійна мобільність викладача вищої школи як психологічний феномен / В. Гринько // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія : зб. ст. – Ялта : РВВ КГУ, 2011. – Вип. 31. – Ч. 2. – С. 179–186.
13. Хакимова Н. Р. Профессиональное самоопределение личности и психологические условия его реализации в ситуации смены профессиональной деятельности : дис. ... канд. психол. наук / Н. Р. Хакимова. – Кемерово, 2005. – 179 с.
14. Митина Л. М. Психология профессионального развития учителя / Л. М. Митина. – М. : Флинта ; МПСИ, 1998.
15. Hughes E. C. Social change and status protest: An essay on the marginal man / E. C. Hughes. – Phylon- Atlanta, 1945. – V. 10, № 1.